

ГЕОПОЛІТИКА ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК: 32.321.327.8

Леся Дорош

Національний університет "Львівська політехніка"

“СЛАБКІСТЬ” ДЕРЖАВИ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ: ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ

© Дорош Л., 2012

Розглянуто проблему “слабкості” держави на міжнародній арені. Проаналізовано підходи дослідників щодо визначення ознак таких держав та основні терміни, які використовуються для позначення цього явища. Стверджується, що подолання стану “слабкості” певної держави є складним і довготривалим процесом, учасниками якого повинні бути як суб’єкти внутрішньої політики, здатні інтегрувати різні сегменти суспільства, так і міжнародна спільнота.

Ключові слова: держава, міжнародний актор, міжнародні відносини, сила, слабкість держави, держава, що занепадає, квазідержави.

Lesya Dorosh

WEAKNESS OF THE STATE ON THE INTERNATIONAL SCENE: THE PROBLEM OF DETERMINATION OF THE CONTENT OF CONCEPT

In the article is considered the problem of the weakness of the state on the international scene. It is analyzed the points of view of researchers on the determination of the features of such states and main concepts, which are used to designation of this phenomenon. It is asserts that an overcoming the condition of the weakness of the state is complicated and durable process, the participants of which should be as the subjects of internal policy, which could integrate different segments of society, as well as international community.

Key words: state, international actor, international relation, strength, weakness of the state, failed state, guasi state.

Віддавна вважається, що держави є головними міжнародними акторами – діючими суб’єктами міжнародних відносин, системотворчими елементами міжнародних відносин, які через свою активність впливають та змінюють її. У теорії міжнародних відносин парадигмальним є уявлення, згідно з яким головним суб’єктом міжнародних відносин є національна держава, яку трактують як географічно обмежену, законно визнану (легальну) цілісність, яка керується єдиним урядом і населення якої вважає себе єдиною нацією (переважно у політичному значенні цього слова). Утім масштабні, глибинні зміни, що відбуваються у глобальній політиці змушують науковців поставити питання про напрям цих змін, а також місце у них держави як основного актора міжнародних відносин. Ф. Фукуяма констатує, що “...побудова сильної держави – одна з найважливіших проблем світового співтовариства, оскільки слабкість та руйнація держав слугує джерелом багатьох серйозних світових проблем: від бідності до СНІДу, наркотиків та тероризму” [7, с. 5]. Політичні аналітики відзначають, що раніше світові держави-лідери постійно турбувались

через те, що інші держави накопичують силу, тепер же існує протилежна тенденція: вони турбуються через втрату сили іншими державами, оскільки держави, які завжди трактувались як “занепадаючі”, сьогодні переходять з периферії міжнародних взаємодій до епіцентру світової політики [15].

Сьогодні теоретики міжнародних відносин віднаходять чимало ознак “слабкості” держави. Деякі з них сумніваються у доцільності існування держави в умовах, коли кожен окремий громадянин може безпосередньо звернутися для захисту своїх інтересів до міжнародних правоохоронних, судових та інших інститутів (від “Міжнародної амністії” до Міжнародного суду). Окрім того, сьогодні чимало говорять про необхідність захищати не “всесильну” державу від людей, а навпаки. Вихід на міжнародну арену наддержавних та транснаціональних суб’єктів політики також сприймається як визначальний факт, адже останні володіють ресурсами, які часто набагато перевищують можливості окремих держав, що робить суверенітет (особливо економічний) останніх “фіктивним”. Ще одним чинником слабкості держави визначають те, що вона сьогодні не здатна регулювати міжетнічні відносини, які успішно врегульовуються у межах наддержавних спільнот [2, с. 36].

Наприкінці ХХ ст. склалась тенденція досліджувати процеси “ерозії” та занепаду державних інститутів. У цих дослідженнях йдеться про стан “формального”, а не “реального” існування держав, які виступають виключно географічними поняттями – країнами. У цьому випадку йдеться про специфічний наслідок становлення сучасного світового співтовариства – від конституювання Вестфальської системи національних держав як основних акторів міжнародної системи – до глобального розширення міжнародної спільноти. За умов надзвичайної кількості нових державних утворень (193 у 2011 р.) виявилось, що в окремих випадках вони “не вдалися”, є “слабкими” чи “дефектними”. До уваги також беруться труднощі внутрішнього функціонування державної машини з точки зору права та політики. Наприклад, дослідники міжнародних відносин Д. Дарбон та П. Куантен зазначають, що зі 100 країн, які впродовж 1990-х років вважались “перехідними” (як у соціально-економічному, так і у політичному розумінні), лише менше 20-ти справді “просунулися” на шляху демократії. За оцінками інших учених, у світі нараховується 46 “слабких”, недієздатних держав, в яких проживає 14 % населення світу. Такі показники, як рівень його виживання, доступ до чистої питної води, ефективність здійснення реформ також свідчать, що феномен “слабких” і нереалізованих у політико-правовому розумінні держав є доволі стійким та не зникне у найближчому майбутньому [3, с. 102].

Інший дослідник Ларрі Даймонд класифікує “слабкі” держави на кілька типів. До першого з них він зараховує постконфліктні держави, у яких завершився (або знаходиться на етапі завершення) період війни (переважно громадянської). Більшість таких держав знаходиться в Африці (Південно-Африканська Республіка, Мозамбік, Сьєрра-Леоне, Сомалі), окремі з них – в Латинській Америці (Нікарагуа, Сальвадор), Азії (Камбоджа, Шрі Ланка) та на Близькому Сході (Ліван, Алжир, Ірак). Другу групу становлять держави, у яких триває громадянська війна чи збройний конфлікт, а державна влада знаходиться у стані колапсу (наприклад, Демократична Республіка Конго). Третя група представлена державами, які не охоплені великомасштабними внутрішніми конфліктами, але в яких існує чималий ризик останнього через “слабкість” державної влади, значний рівень криміналізації суспільства та зростання рівня політичної поляризації державної еліти та населення (Нігерія) [9].

Мета роботи – виокремити основні поняття, що застосовуються дослідниками для позначення явища “слабкість” держави, та на основі їх термінологічного аналізу з’ясувати основні ознаки “слабкої” держави та втрати нею статусу основного актора міжнародних відносин.

Для позначення “якості” суверенітету та визначення “слабкості” держави у суспільно-політичних працях застосовують чимало понять та категорій. Так, вживаються поняття “слабка” (fragile state) [10], “у стані занепаду”, “недієздатна” (failed state), “дефектна”, “фіктивна”, “дисфункціональна”, “неповна”, “така, що знаходиться у стані колапсу” держава тощо. Російські дослідники, які аналізують це явище, зазначають, що термін “failed state” слід застосовувати для

позначення не просто функціональної “недієздатності” держави, а саме її політичної недієздатності [4, с. 17]. Для Джералда Нелмана та Стівена Ратнера держави у стані занепаду (failed states) – це такі держави, які зовсім не здатні підтримувати власне існування як члени міжнародної спільноти [11, р. 3]. Для Вільяма Олсона це поняття охоплює держави, перед якими стоять серйозні внутрішні проблеми, невирішеність яких перешкоджає їхній участі у міжнародній співпраці, чи існують значні внутрішні проблеми, які загрожують їх державному устрою (до таких держав учений зараховує Кубу, Ірак, Анголу, Перу, Шрі Ланку, Індію, Філіппіни, Ямаїку, Південно-Африканську Республіку, Лівію та навіть Канаду) [13, р. 5].

Окрім того, у науковій літературі вживають поняття “квазідержави”, тобто держава, яка володіє юридичним суверенітетом у міжнародній системі, але не має ефективних інститутів у внутрішній політиці, які б стримували офіційних державних службовців від корупції [12]. У таких державах немає гарантій суспільного порядку, а отже, і гарантій свободи більшості громадян. У таких випадках саме злочинні угруповання, які схиляють чиновників до співпраці за допомогою хабарів чи погроз, перетворюються у так званий тіньовий уряд. Для квазідержав, як і для будь-якого іншого різновиду авторитарного режиму, характерні брак свободи громадян та, як наслідок, їх надмірна турбота за власну безпеку. Водночас різниця між цими режимами полягає у тому, що у “квазідержави” силовий примус (за М. Вебером) здійснюється не урядом, який не володіє монополією на нього, а різноманітними угрупованнями, які можуть здійснювати свою діяльність і за кордоном [1].

Сьогодні тривають суперечки щодо типу, до якого необхідно зарахувати ті чи інші держави, у яких спостерігаються проблеми з державним врядуванням, “наповненням” державного суверенітету та забезпеченням життєво важливих прав та свобод їх громадян. Так, Британський Департамент Міжнародного Розвитку виділив 46 держав “у стані занепаду”, Світовий Банк налічує 30 країн у “стресовому стані”, а Фонд миру визначив 60 держав, над якими нависла “загроза розпаду” [15].

Тривають дискусії й щодо сукупності ознак, що характеризують слабкість держави. Е. Лавуа, використовуючи наявні теоретичні та практичні розробки міжнародних організацій, пропонує низку критеріїв, за якими можна оцінювати “слабкість” держави. По-перше, слід враховувати здатність держав захищатися від зовнішньої агресії, що включає показники її залученості у зовнішні конфлікти; співвідношення чисельності армії, включно із резервістами, порівняно до загальної чисельності населення; рівень заробітної плати військових; оцінки військових витрат на підтримку матеріальної бази армії; нове озброєння тощо. По-друге, важливими є показники “підтримки” внутрішнього миру та порядку в країні (для цього враховується ступінь криміналізації та небезпеки, наявність внутрішніх конфліктів, рівень захищеності прав людини, розмір зарплат працівників органів правопорядку тощо). По-третє, аналізується стан забезпечення соціально-економічної безпеки (стан основних економічних показників, включаючи індекс людського розвитку, динаміку соціальної нерівності, показники стану довкілля). По-четверте, до уваги необхідно брати також взаємозв’язок влади та суспільства (ступінь довіри до державних інститутів та органів влади) [3, с. 104–105]. За цими критеріями дослідники виділяють три категорії слабких держав: повністю провальні, держави у стані занепаду та держави “слабкі”, але такі, що відновлюються.

Інші дослідники основною характеристикою “слабкої” держави називають стан гострої та глибокої політичної кризи, що переростає у довготривалий внутрішній конфлікт, засобами вирішення якого, переважно є насильство. Уточнюючи таке широке поняття, як “політична криза”, дослідники визначають його саме як “структурну недостатність” чи “інституційну слабкість” держави. Йдеться про те, що держава не здатна контролювати свою територію та гарантувати безпеку своїм громадянам, не може підтримувати верховенство закону, забезпечувати права людини, не здатна на ефективне управління і надання суспільних благ своїм громадянам (економічного зростання, освіти та охорони здоров’я). Отже, йдеться про втрату легітимності державної влади, яка втрачає інтелектуальний потенціал формування та артикуляції ефективної політики виходу із кризи, внаслідок чого вона відходить на периферію суспільно-політичного процесу, не відповідає на запити електорату, уникає важких рішень та вибору, не діє, а маніпулює

політичною і правовою процедурою [4, с. 18]. На території слабких держав часто виникає організована злочинність та формуються значний неформальний та тіньовий сектори економіки. Ознакою “слабкості” є й криміналізація країни, яка перетворюється на місце поширення нелегальної економічної діяльності та послуг [8, с. 4]. Важливим чинником, який спричиняє “слабкість” держави, є корупція, що посилюється неврегульованою податковою базою, неефективністю державного апарату. Своєю чергою, корупція не сприяє становленню сприятливого інвестиційного клімату, зростанню інвестицій, замикаючи в такий спосіб “коло слабкості” держави.

Ще одним індикатором “слабкості” держави є міра застосування в ній насильства. Дослідники стверджують, що “слабкі” держави часто живуть в умовах перманентного надзвичайного стану та воєнної диктатури, що дає підставу називати їх авторитарними, тоталітарними, деспотичними, “гангстерськими” тощо. Йдеться про існування хаосу в державі, який сприяє встановленню таких режимів, які, своєю чергою, призводять до хаосу. Для прикладу дослідники наводять СРСР та ПАР, в яких сильний “збій” у функціонуванні владної та суспільної інфраструктури пов’язують саме з тим, що режими “переборщили” із застосуванням владного насильства [4, с. 21]. Окрім того, вчені зазначають, що “слабкі” державні утворення породжують проблеми як для власного населення (поширення голоду, бідності, хвороб, конфліктів тощо), так і впливають на інших державних акторів міжнародних відносин (наприклад, їх території можуть використовуватись для виробництва наркотиків, незаконної торгівлі зброєю, поширення діяльності терористичних організацій тощо), загрожують своїм сусідам, адже через громадянську війну, економічні труднощі, руйнування системи охорони здоров’я та господарства населення таких країн полишають їх як біженці [11, р. 8].

Загалом у науковій літературі віднаходимо два основні підходи до пояснення причин “слабкості” держави на міжнародній арені. У рамках першого з них слабкість певної держави пов’язують із впливом на неї ендогенних факторів та агентів. Зокрема, йдеться про некомпетентність та корумпованість пануючих в них авторитарних режимів, що можуть бути подолані лише у процесі лібералізації економіки, демократизації тощо.

Другий підхід – у рамках “радикальної” школи міжнародних відносин – передбачає, що держави стають “слабкими” чи залишаються такими через функціонування “світової капіталістичної системи”, тобто під впливом екзогенних чинників. Наприклад, масштабна та нерозбірлива приватизація державного майна, створення правової інфраструктури, що сприяє відтоку капіталів, режим економії – призводять до економічного та соціального застою, корупції, значних соціальних та економічних витрат держави та її громадян, зростання рівня державного насильства. Прихильники цього підходу стверджують, що перелік “слабких” держав поповнюється саме тими державними утвореннями, що впадають у стан перманентної кризи і потрапляють під “пильний нагляд” міжнародних фінансових інститутів [4, с. 21–22]. Окрім того, у межах цього підходу “слабкі” держави (особливо економічно) трактуються як інструмент стратегії “великих” держав, транснаціональних корпорацій, які через консолідацію потоків капіталів прагнуть відновлення (встановлення) імперіалістичного контролю за світом, збільшення своєї могутності [6, с. 119].

Вирішення проблеми “слабких” держав сьогодні дослідники вважають чи не найважливішою проблемою сучасних міжнародних відносин. Про це, зокрема, стверджують представники Міністерства закордонних справ Великобританії, на думку яких, становлення “ефективних” держав є найскладнішим викликом, що стоїть перед міжнародним співтовариством [4, с. 24]. Для професора Вільного Берлінського університету Томаса Ріссе держави, які “не здійснилися”, є головною проблемою міжнародних відносин, оскільки у майже 60 % сучасних держав державна монополія обмежена [8, с. 1]. Браян Атвуд вважає, що роз’єднані суспільства та країни “у стані занепаду” створюють величезну загрозу світовій стабільності, називаючи її “стратегічною” загрозою [цит. за: 14, с. 1]. Інші дослідники в існуванні таких держав віднаходять початки “альтернативного ходу історії, що прямує до наростання хаосу” [5, с. 35].

Отже, йдеться про “ненормальність” існування слабких держав, для подолання якої “повноцінні” держави, ООН та інші міжнародні організації пропонують створити умови, за яких усі номінально існуючі держави у межах своїх кордонів стали “повноцінними” учасниками світового

співтовариства за зразком “успішних” держав. Для цього пропонується: по-перше, сприяти їх розвитку (надання допомоги, послаблення боргових зобов’язань, сприяння у побудові інститутів та реформуванні сектору безпеки); по-друге, застосовувати дипломатичні методи (політичний тиск, допомогу у вирішенні конфліктів); по-третє, застосовувати примусові заходи (санкції та військове втручання).

Більшість дослідників стверджує, що визначити “слабкість” держави найлегше через її протилежність – показники “здорової”, “ефективної” та демократичної держави. До таких належать: монополія на законне насильство та адміністративний контроль, професійне управління суспільними фінансами, інвестування у людський капітал, чітке визначення прав і свобод людей, ефективне надання суспільно-важливих послуг і створення необхідної для цього інфраструктури, якісне забезпечення функціонування єдиного внутрішнього ринку, управління ресурсами держави, постійна підтримка міждержавних відносин і правового статусу держави.

Успішність чи слабкість держави на міжнародній арені залежить також від її соціальних суб’єктів, які зацікавлені в її укріпленні чи послабленні і навіть руйнуванні. До груп, яким “не потрібна” сильна держава, дослідники зараховують: корумпованих політиків та бюрократів, які пов’язані зі старими режимами; групи молоді, для яких війна та кримінальна діяльність стали способами існування; бізнес-групи, місцеві чи закордонні, легальні чи мафіозні, діяльність яких пов’язана із торгівлею зброєю, наркотиками, рідкісними мінералами та коштовностями.

“Силу” держави визначають й через формування та функціонування демократичних політичних інститутів, які, своєю чергою, впливають на суспільне життя тільки у тому випадку, коли, закладені в них ідеї та цінності сприймаються більшістю населення, чи значними його групами як “власні”. Саме тому дослідники вважають, що еволюція масової свідомості, цінностей та настроїв визначає не тільки темпи та характер, але й “межі можливого” в процесі формування і розвитку нових суспільно-політичних інститутів та структур, творячи в такий спосіб сильну державу. У цьому процесі визначальна роль належить політичній еліті суспільства та рівню сприйняття більшістю населення держави запропонованих елітою змін.

Держава, у якій реалізація її громадянами демократичних прав і свобод обмежена, а методи управління суспільством стають авторитарними, не може називатись “сильною” демократичною державою. Якщо влада практикує навіть частковий відхід від ідеалів демократії, то така ситуація може перетвориться у відмову держави від демократії загалом, а відхід до напівдемократичних чи напівавторитарних порядків – може виявитись початком “повного” авторитаризму, чи взагалі формування тоталітарного режиму. У цьому випадку дослідники визначальним вважають не лише уникнення такої “спокуси” владною елітою, але й постійний тиск на владу з боку громадянського демократичного суспільства – незалежних політичних організацій, соціальних рухів, демократичних профспілок, культурних та інших громадських об’єднань. У такий спосіб творитиметься дієве громадянське суспільство, засвоюватимуться демократичні норми та принципи, посилюватимуться процеси демократизації загалом.

Отже, подолання слабкості держави є складним і довготривалим процесом, головними учасниками якого повинні бути внутрішні сили, які здатні інтегрувати великі сегменти суспільства. Йдеться про побудову громадянського суспільства – суспільства, здатного до самоорганізації, готового рухатися у напрямі до зміни суспільного порядку, трансформації неефективного державного апарату. Значення мають і дії (підтримка) міжнародної спільноти, що полягають у формуванні тривалої, довготермінової програми, зобов’язань зменшення бідності, сприяння економічному зростанню та наданню послуг, які повинні сприйматися як вихідні пункти у взаємовідносинах між “розвиненими” державами та державами, “що розвиваються”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балуев Д. Г. Транснациональные преступные объединения как новый актер в мировой политике / Д. Г. Балуев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99990200_West_MO_2004_1%282%29/21.pdf.
2. Богатуров А. Синдром поглощения в международной политике / Алексей Богатуров // *Pro et Contra*. – 1999. – Т. 4. – № 4. – С. 28–48.

3. Красильщиков В. А. Актуальный предмет исследования: несостоявшиеся государства / В. А. Красильщиков // *Мировая экономика и международные отношения (МЭиМО)*. – 2008. – №7. – С. 101–111. 4. Кустарев А. “Неудавшиеся государства” / Александр Кустарев // *Космополис*. – 2004. – №2 (8). – С. 17–36. 5. Неклесса А. И. Проект “Глобализация”. Глобальное мышление и стратегическое планирование в последней трети XX века / А. И. Неклесса // *Глобальные и стратегические исследования: Ежегодник / Ин-т Африки РАН, Центр глобал. и стратег. исслед.* – М., 2002. – Вып.1. – С. 5–36. 6. Раздина Е. В. Суверенитет как феномен глобализованного политического пространства / Е. В. Раздина // *Гуманитарный часопис*. – 2010. – №4. – С. 114–121. 7. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке [пер. с англ.] / Фрэнсис Фукуяма. – М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2007. – 220 с. 8. Юрченко И. В. Вызовы и угрозы в области безопасности и задачи укрепления государственности / И. В. Юрченко // *Вестн. Моск. ун-та. Серия 21. Управление (государство и общество)*. – 2006. – №4. – С. 1–6. 9. Diamond L. *Promoting Democracy in Post-Conflict and Failed States: Lessons and Challenges* / Larry Diamond [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.demcoalition.org/pdf/Diamond_paper.pdf. 10. Hagesteijn R. R. *Early States and ‘Fragile States’: Opportunities for Conceptual Synergy* / Hagesteijn R. R. // *Social Evolution & History*. – 2008. – №7(1). – P. 82–106. 11. Helman G. B. *Saving Failed States* / Gerald B. Helman, Steven R. Ratner. – *Foreign Policy*. – 1992–93. – Winter. – P. 3. 12. Jackson R. H. *Quasi states: Sovereignty, International Relations and the Third World* / Jackson R. H. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 13. Olson W. J. *The New World Disorder: Governability and Development* / William J. Olson // *Gray Area Phenomena: Confronting the New World Disorder* / Max G. Manwaring, ed. – Boulder, Colo.: Westview Press, 1993. 14. Rosner J. D. *Is Chaos America's Real Enemy?* / Jeremy D. Rosner. – *The Washington Post*. – 1994. – 14 August. – P. C–1. 15. *The Failed States Index by Foreign Policy & The Fund for Peace* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.foreignpolicy.com/story/cms.php?story_id=3098&print=1 1/17/2007.